

Met mijn deelneming.

Retoriek en politiek van participatie, pogingen tot her-denken.

Johan M. Melse

Leve participatie! Of het nu in een interview met een politicus is, een onderzoeksvoorstel voor NWO betreft, of spraakmakende teksten over wetenschap en politiek in de huidige maatschappij (Funtowicz 1993, Nowotny 2001, Beck 1992 en 2000), participatie door 'leken' of 'het volk' lijkt breed verkondigd en verdedigd te worden. En dat is ook niet zo vreemd. Participatie refereert aan meedoen, aan gelijkheid en eerlijkheid, aan democratie, en wie kan daar nu op tegen zijn? Toch geldt voor participatie net zo goed als voor duurzaamheid, dat andere veel gehoorde en geloofde *buzz*-woord in de context van natuur en milieu, kennis en onzekerheden, samenleving en beleid, dat het een containerbegrip is. En daarmee is de kans groot dat theoretische vooronderstellingen, praktische aannames en positieve en negatieve effecten van het bepleiten en toepassen van participatie onvoldoende worden geanalyseerd, bereflecteerd en bekritiseerd. In dit essay probeer ik startend vanuit mijn eigen irritatie eerst een kritiek op de pleidooien voor participatie en de daarin aanwezige retoriek te leveren. Vervolgens bevestig ik vooronderstellingen en idealen omtrent gelijkheid en macht die veelal ten grondslag liggen aan dergelijke pleidooien. Daarna probeer ik de contouren af te tasten van alternatieve perspectieven op macht, waarin machtsverhoudingen en -werkingen niet alleen als onontkoombare fenomenen verschijnen, maar fungeren als noodzakelijke en vitale aspecten van het leven, bron van creativiteit en productiviteit. Ik sluit af met het tentatief doortrekken van die contouren naar een bijpassende tekening van democratie en een andere inzet en voorstelling van participatie als politieke locatie.

Participatie: meedoen of uitsluiting? Kritiek op vooronderstellingen en effecten

De gangbare voorstelling van participatie als 'eerlijk meedoen in gelijkheid' zint me niet, stuit me al langer tegen de borst, maar waarom? Ik ben natuurlijk ook voor eerlijkheid en democratie. Maar participatie en het bijbehorende discours van democratie en deliberatie schuiven iets onder de tafel, terwijl geclaimd wordt dat iets juist recht te doen. En dat iets heeft te maken met diversiteit en daarmee met conflict, met echt verschil, dat niet meer begrepen, gegrepen kan worden.

Laat ik beginnen bij de opvattingen over democratie. Wie claimt dat participatie democratischer is, heeft het pleit vaak al half gewonnen; het democratisch gehalte van iets fungeert in onze maatschappij immers als een moreel ijkpunt. Maar over welke soort democratie we het dan hebben, blijft vrijwel steeds onduidelijk (nog afgezien van mogelijke kritiek op democratie, volksbestuur, als zodanig). Veel participatieauteurs laten zich inspireren door Jürgen Habermas' (proceduralistisch-)deliberatieve opvatting van democratie (zie onder meer Habermas 1996). Terwijl er ook andere opvattingen van democratie zijn, waarin echter participatie nauwelijks of een geheel andere rol speelt. Zo gaat het in een meer liberale opvatting slechts om procedures die ervoor moeten zorgen dat iedereen zoveel mogelijk zijn eigen doelen na kan streven, terwijl in een republikeinse benadering juist het 'common good', het goed voor de hele gemeenschap wordt nagestreefd. Nog een andere insteek is te vinden in pleidooien voor een meer agonistische opvatting, waarin strijd de normale stand van zaken is en overeenstemming de uitzondering (zie bijv. Sheldon Wolin, Jane Mansbridge, Chantal Mouffe en Bonnie Honig, in Benhabib 1996), of een esthetische politiek waarin voor democratie de metafoor wordt gebruikt van een schouwspel, een toneel met toeschouwers die hun eigen (democratische?) manieren hebben om de spelers te complimenteren of weg te sturen (Ankersmit 1996). Het is niet

vanzelfsprekend dat deze niet (primair) deliberatieve opvattingen van democratie geen bestaansrecht hebben. Ook komt zelden de vraag aan de orde of participatie niet andere hooggewaardeerde uitingen van democratie als *one man, one vote* ondergraaft. Het is immers onmogelijk iedereen te laten participeren, maar representativiteit binnen participatoire arrangementen kent geen politieke controle of juridische regeling (zie voor het probleem van de vaak onduidelijke verantwoording naar een achterban ook Wilde 2003).

De claim dat participatie het democratische gehalte van een samenleving bevordert is dus in ieder geval theoretisch niet zomaar waar en doet geen recht aan andere opvattingen over samen-leven, -beslissen en zelfbestuur. Door het niet expliciet maken en onderbouwen van een keuze voor een bepaalde democratiebeschouwing blijven tevens de onderliggende aannames, mens- en wereldbeelden buiten beschouwing en worden andere invullingen ervan impliciet gediskwalificeerd.

Volgens de van Dale gaat het bij participatie om 'het deel hebben in iets, deelnemen, deel hebben'. Maar ook dringen zich op associaties van je deel nemen, en zelfs deelneming, medelijden. Het achter elkaar zetten van de associaties als volgt -je deel nemen, deelnemen aan, deel hebben in, deelneming, mededelen, medelijden- suggereert duidelijk verschillende mensbeelden. Enerzijds een opvatting van de mens als autonoom, actief, wellicht egocentrisch of zelfs egoïstisch subject, tot aan de andere kant een meer relationeel beeld, een intersubjectief of zelfs passief 'wezen', een wezen dat zelf deel is, zowel doet als ondergaat en waarbij dit onderscheid mogelijk vervaagt. Hoewel participatoire arrangementen, zeker in de wereld van milieu en beleid, kennis en onzekerheid, vaak bedoeld zijn als aanvulling op of als alternatief voor de reguliere wetenschappelijke benadering, wordt er toch veelal impliciet van een rationeel-activistisch mensbeeld uitgegaan, een willen en moeten veranderen van de wereld op basis van rationele argumenten, zij het dat die nu niet voortkomen uit een universele kennis van de werkelijkheid, maar uit een universele machtsvrije rationele discussie. Veel participatiepleidooien en -beschrijvingen zijn derhalve gebaseerd op een veronderstelling ten aanzien van het subject die zich vrijwel uitsluitend aan de eerste pool bevindt, en dan ook nog de 'goede' versie daarvan; a- of anti-sociaal participatief gedrag lijkt nauwelijks te bestaan. Beide vooronderstellingen worden echter zelden expliciet gemaakt of beargumenteerd. Dat er ook mensen zijn die meer berustend zijn, of die zich zoveel mogelijk willen afsluiten van deze wereld, wordt nauwelijks opgemerkt; en als dat al wordt gedaan lopen ze het risico geen goede burgers genoemd te worden.

Participatie word ook vaak gepresenteerd als manier om het veelbesproken tanende vertrouwen van burgers in overheid en wetenschap op te krikken. Maar verwijst de aard van een vertrouwensrelatie niet veeleer naar delegatie, naar overlaten aan bijvoorbeeld experts die het vertrouwen verdienen, dan naar zelf doen en beslissen? Is dat het geval, dan impliceert dit een meer relationele opvatting van subjecten; een pleidooi voor participatie is dan eerder een tweede keuze, een noodzakelijk 'kwaad' wanneer vertrouwen ontbreekt, in plaats van een manier om het vertrouwen te herstellen (zie over vertrouwen in deze context onder meer O'Neill 2002). Ook is het de vraag of het 'redelijke' mensbeeld van de participant nog wel past bij Giddens' laatmoderne gefragmenteerde individu, dat het al moeilijk genoeg heeft met het authentiek leiden van het eigen leven.

Of er ruimte is voor diversiteit, voor werkelijk andere perspectieven hangt in hoge mate af van de gebruikte taal en probleemafbakening. Veel participatieprojecten worden opgezet en geïnitieerd vanuit de 'experts', wetenschappelijk, communicatief, of vanuit politiek en bestuur. Zowel het signaleren en

definiëren van een probleem, als de taal waarin dat gebeurt, stellen grenzen aan de mogelijke inbreng van de participanten, meer nog, disciplineren ze, terwijl juist in de *framing* van een probleem -en de vraag of er überhaupt een probleem is- de eigenheid van de betrokkenen naar voren kan komen. Slechts wie de termen en begrippen gebruikt die algemeen geaccepteerd zijn, kan geldige argumenten uiten. In een door Habermas geïnspireerde participatie-opvatting moeten emoties en verhalen, passies en speelse, beeldende taal buiten de deliberatie gehouden worden, omdat degelijke retorica een strategische functie zou hebben en niet gericht zou zijn op begrip, zo stelt politiek filosoofe Iris Marion Young ('Inclusion and Democracy', 2000). Echter, deliberatie gaat volgens haar hoe dan ook vergezeld met passies, zelfs zozeer dat die juist bij min of meer 'rationeel gelijke' voorstellen de motieven tot keuze en actie leveren. Deliberatie in participatieve praktijken staat kortom bepaalde soorten taalgebruik toe en andere niet; deliberatie wordt als onbewogen, beredeneerd en logisch voorgesteld, waardoor blanke hoogopgeleide mannen een natuurlijk recht van spreken lijken te krijgen. Wie deze taal niet kan of wil spreken, kan niet mee doen, niet participeren. Dergelijke taal bevordert ook de gerichtheid op consensus, waardoor echter de specifieke contexten, ervaringen en problemen buiten beeld blijven (voor een kritiek op consensus in de context van politieke debatten zie ook Vries 2002). Dit bevordert natuurlijk het verschillen van mening niet, zo stelt socioloog Van Stokkom in zijn kritische artikel 'Deliberatie zonder democratie?', hetgeen nog wordt versterkt door de *face-to-face* contacten die in veel vormen van participatie juist nagestreefd worden (Stokkom 2003). Er bestaat dan ook volgens hem een 'deliberatieve druk tot conformistisch gedrag en een verleiding tot valse unanimiteit' (159). Binnen een dergelijke vormgeving van deliberatie en communicatie blijven extreme standpunten en werkelijke verschillen en conflicten al snel buiten beeld. Wat iemand had gezegd, gevoeld en gedaan buiten de focusgroep of de scenarioworkshop komt niet aan de orde, valt buiten de orde.

Daar komt nog bij dat zelfs voor degenen die wel meegaan in een participatieproject, de toegang tot de benodigde *resources* ongelijk verdeeld is. Ongelijkheden in competenties, vaardigheden en toegang worden weliswaar wel vaak genoemd maar zelden expliciet doordacht in hun effect op het uiteindelijke resultaat. En het gaat hierbij niet alleen om verschillen die door extra aandacht en actie nog wel kleiner kunnen worden gemaakt (zoals gesuggereerd wordt in Kerkhof 2004, 51). Uit empirisch onderzoek blijkt bijvoorbeeld dat zelfs het vermogen om met argumenten instemming te verkrijgen ongelijk verdeeld is, en ook dat conformisme en ontzag een grote rol spelen (Stokkom 2003). Aangetoond is ook dat vrouwen, jongeren, etnische minderheden en lager opgeleide personen sterk zijn ondervertegenwoordigd. Alle genoemde ongelijkheden blijken dezelfde kant uit te werken.

Een ironische conclusie

De ironie is dat diversiteit, in vocabulaire, *Weltanschauung*, beelden van mensen, hun communicatie en conflicten en hoe daar mee om te gaan, in veel participatoire arrangementen wordt gekanaliseerd, gladgestreken en gelijk gemaakt door een opvatting van democratie, gelijkheid en communicatie die zegt juist diversiteit te willen recht doen en bevorderen. Vanwege dit gelijkstellen, dit 'geweld' zullen velen niet mee doen, niet willen of niet kunnen, afgeschrikt worden. Meedoen, participeren is derhalve een meedoen op voorwaarden die echter niet als zodanig worden gepresenteerd. Participanten worden vaak impliciet 'gelijkgesteld' aan de wetenschapper, rationeel denkend, met oog voor het algemeen belang. Maar dat lijkt een etnocentrisch, elitair, 'rationeel' en masculien beeld, alleen weggelegd voor de relatief vrijgestelden, die zich niet of nauwelijks om hun eigen belangen meer hoeven te bekommeren, of voor wie het 'algemeen belang' meer en meer samenvalt met het eigen belang. Een voorstel voor participatie weerspiegelt kortom bepaalde opvattingen van zowel het (politieke) goede

leven als van democratie, maar dat wordt zelden als normatief erkend en geëxpliciteerd (Halffman 2003, 439-477; zie voor verdere kritische beschouwingen van participatie ook Cooke 2001 en Hickey 2004).

Hoe erg is dit nu eigenlijk en waarom precies? Het is ten eerste erg omdat participatie zoals gezegd juist beoogd uitsluiting te voorkomen. Wie zichzelf en anderen geen rekenschap geeft van de gevolgen van het pleiten voor meer participatie, bewijst een slechte dienst aan het streven tot zo groot mogelijke inclusie van alle burgers, een streven dat door velen gedeeld wordt. Participatoire arrangementen waarin de sensitiviteit voor deze gevolgen ontbreekt vergroten het wantrouwen in de instituties die zulke projecten initiëren.

Het is ook erg omdat, zeker in de context van de productie en het gebruik van kennis in beleid en samenleving, de met participatie voortgebrachte kennis niet bij voorbaat beter is dan de regulier-wetenschappelijke, terwijl dat wederom wel geclaimd wordt. De legitimiteit, *accountability*, integriteit en Nowotny's *social robustness* van de aldus geproduceerde kennis en de erop gegronde besluiten zullen gezien de hierboven beschreven theoretische en praktische disciplinerende en uitsluitende niet minder problematisch zijn. In hoeverre de geproduceerde kennis nog 'wetenschappelijk' is te noemen en wat dat dan betekent (en of en waarom het label belangrijk is), blijft in veel discussies over participatie, postnormale en transdisciplinaire wetenschap sowieso onduidelijk, en daarmee ook de mate waarin de integriteit van de wetenschappelijke praktijk door participatie wordt hersteld, zoals bijvoorbeeld Van de Kerkhof (2004, 27) stelt. Natuurlijk, lokale problemen vragen lokale oplossingen, dat leidt geen twijfel, al geldt ook daar dat bijvoorbeeld een omschrijving als 'lokaal' al problematisch kan zijn. Maar daar gaan de meeste participatiepleidooien niet over. Zo ziet Van de Kerkhof juist de complexiteit en ongestructureerdheid van de hedendaagse milieuproblemen als de 'driving force for stakeholder participation' (22). Wie in dergelijke *high uncertainties*, *high stakes*-contexten waarin de diversiteit van perspectieven juist constituerend lijkt voor het probleem participatie toepast, loopt grote risico's in de beschreven valkuilen te trappen, en des te harder te vallen omdat men er niet op bedacht is. Op zijn minst mag verwacht worden dat initiatoren en uitvoerders een voortdurende gevoeligheid voor diversiteit, onderhuids conflict, disciplinerende en uitsluitende inzetten, verwachtingen bij opdrachtgevers en participanten temperen, een eerlijker voorstelling trachten te geven van wat participatie wel en niet kan. De illusie van een redelijke wereld waarin machtsvrij gecommuniceerd kan worden vereist wellicht meer existentiële *Durcharbeitung* en be-roouwing dan nu in optimistische participatiekringen plaatsvindt.

Het gelijkheidsideaal, de kritiek achter de kritiek.

Bovenstaande kritiek op participatie blijft nog binnen het kader van gelijkheid en eerlijk meedoen; ze expliciteert de normatieve insteek van participatie, confronteert die vervolgens met de gevolgen en bijwerkingen ervan, en concludeert op grond van diezelfde normatieve insteek dat participatie vaak juist tegenstrijdig is aan wat wordt beoogd. In het licht van deze kritiek leidt een uitbreiding van participatiemogelijkheden daarom niet tot verdere democratisering, maar wellicht juist tot een grotere politieke ongelijkheid, de zogenaamde participatieparadox (Stokkom 2003).

Maar, is die sterke morele focus op gelijkheid eigenlijk wel in orde? Wanneer die immers gerelativeerd zou kunnen worden, wordt participatie normatief vrijgemaakt om wellicht op een andere manier ingezet te kunnen worden, met andere verwachtingen en andere resultaten. Om gelijkheid te relativeren moeten ten eerste gelijkheid en gelijkwaardigheid niet verward worden. Gelijkwaardigheid

is een oordeel of aanname van gelijkheid met betrekking tot het aspect van de waarde of waardigheid van mensen; het heeft een juridische inbedding en vormt een grondbeginsel van onze rechtsstaat, hoezeer het er soms ook in de praktijk aan schort. Daarmee is niet gezegd dat er ook gelijkheid is of aangenomen moet worden ten aanzien van allerlei andere politiek en ethisch relevante aspecten. En dit verschil tussen gelijkwaardigheid en gelijkheid geeft ruimte voor het aangaan van processen waarin bijvoorbeeld kennis en inzicht ongelijk verdeeld zijn. Uit empirische analyses van deliberatieve projecten rijst het beeld dat velen juist komen om naar anderen te luisteren en dat als aangenaam ervaren, niet om in hun mening bevestigd te worden of gelijk te krijgen (Stokkom 2003). Participanten blijken dus bereid een ongelijke positie in het debat in te nemen, juist omdat zij het proces primair zien en ervaren als een leerproces en niet als een politiek proces. Een invulling van participatie als leerproces, zoals veelvuldig wordt gedaan, vereist echter een andere grondhouding dan politiek iets willen bereiken; het gaat bij leren juist om afstand doen van het eigen gelijk, om nieuwsgierigheid in plaats van zoeken naar instemming en consensus. En deze grondhouding verhoudt zich slecht met het vereiste van gelijkheid en de daarop gebaseerde eis van representativiteit. Het streven naar representativiteit lijkt sowieso te leiden tot een grootste gemene deler; nieuwe, 'wilde' ideeën zullen vrijwel per definitie slechts aanslaan bij een kleine groep.

Een verdere relativisering van de gelijkheidseis geeft Van Stokkom door te wijzen op 'de beperkingen die door maatschappelijke complexiteit, schaal en specialistische kennis aan participatie worden gesteld'. Daarom 'zouden we beter af kunnen gaan op het zelfselectiemechanisme: iedere burger kiest idealiter die fora en debatten uit die voor hem van groot belang zijn' (160; waaraan mijns inziens toegevoegd dient te worden de keuze om je er *niet* mee te bemoeien, je bewust afzijdig te houden). Vervolgens laat Van Stokkom op basis van het werk van politiek denker Mark Warren zien dat de afkeer van gezag in vele democratische theorieën niet terecht hoeft te zijn, en dus niet als rechtvaardiging kan dienen voor een pleidooi voor meer participatie. In een democratie moeten immers gezaghebbenden de burgers ervan overtuigen dat ze vertrouwen verdienen. Gezag moet dus gerechtvaardigd worden onder kritiek. Omdat de meeste burgers de tijd en vaardigheden missen, geschiedt het uitdagen van gezag nu eenmaal vaak door andere experts en geïnteresseerde non-experts, een niet-gelijke 'participatie-elite'.

De oplossingsrichting die Van Stokkom vervolgens aandraagt in de context van interactieve beleidsvorming, is om onderscheid te maken in de doeleinden van deliberatie en democratie, namelijk enerzijds het zoeken van kwaliteit in oplossingen in de fase van planvorming, en anderzijds het nastreven van gelijkheid in besluitvorming. In de eerste fase is ongelijkheid niet per se ongewenst en kunnen zelfselectie, gezag en expertise belangrijke rollen vervullen. Het bestaan van een participatie-elite is dan geen probleem, maar eerder een bron van kritiek omdat dergelijke participanten tegenwicht kunnen bieden aan experts en bestuurders. Het gaat in deze fase om gezamenlijk leren, waardoor een proces van collectieve betekenisvorming tot stand kan komen. In de tweede besluitvormende fase kunnen de gevormde plannen nog altijd worden afgeschoten. Hier is representativiteit voor Van Stokkom wel van belang omdat niet gehoorde burgers zo via hun volksvertegenwoordigers alsnog invloed kunnen uitoefenen en hen erop aanspreken wanneer hun belangen te weinig behartigd worden. Zo kunnen zijns inziens de normatieve claims van 'democratie', gelijkheid en verdeling enerzijds en kritische toetsing van concurrerende claims en oplossingen anderzijds, gecombineerd worden. Van Stokkom lijkt hier echter weinig oog te hebben voor de impliciete vormgevende werking van de kennis en voorstellen die in de eerste fase zijn geproduceerd. In zo'n eerste fase zijn -alweer- mogelijkheden in- en uitgesloten, zijn bepaalde kaderingen en oplossingen wel en andere niet aan de orde gekomen.

Ook al wordt er dan nog in een tweede fase over gestemd, de keuze is reeds voorbeperkt. En dus geldt ook hier dat uitsluiting en bevoordeling op de loer liggen. Misschien dat dat niet anders kan, maar dan dient dat expliciet gemaakt te worden, en de illusie van gelijkheid ook hier achter(wege) gelaten te worden.

Macht en machtsverschillen, pogingen tot andere perspectieven

Voorstanders zien participatie vaak als een manier om gelijkheid te bevorderen en machtsverschillen te verkleinen. Hoewel critici zullen stellen dat dat naïef is, dat machtsverschillen door participatie juist vergroot dreigen te worden, lijken beide dus verenigd in hun afkeer van macht en machtsverschillen. Zelfs Van Stokkom, die het gelijkheidsideaal danig poogt te relativiseren, stelt toch dat bij 'zeer grote meningsverschillen deliberatie op slot kan raken of ontaarden in een machtsspel' (159) en houdt daarmee dat verfoeilijke karakter van macht in stand. Maar zou het niet mogelijk en zinnig zijn om na gelijkheid ook macht te bevragen? In het vervolg van dit essay probeer ik macht en machtsverschillen verder te onderzoeken en contouren te schetsen van een ander perspectief, met een doorwerking naar een andere inzet van participatie.

Wanneer mensen communiceren, oefenen ze invloed op elkaar uit. Zelfs iemand die niet wil luisteren, kan daartoe slechts besluiten wanneer de ander al bij haar of hem is 'binnengekomen', via woorden in spraak en tekst, beelden, aanrakingen etc. Het waarnemen van de ander kan niet anders dan gepaard gaan met het ondergaan van invloed. Deze invloed, dit effect van de ander (het mij bewegende, emotionerende 'gelaat van de ander'), roept een reactie op, van appreciatie, afwijzing, weigering etc. Maar het is onmogelijk om niet te reageren; ook de weigering om de communicatie te vervolgen is een reactie, waarna de wederzijdse beïnvloeding weg kan ebben. Zo is ook het besluit om deel te nemen aan een participatieproces een reactie op een invloed, namelijk die van de uitnodiging. Deze invloed, dit effect van de ander op mij is altijd onverwacht. Zelfs wanneer deze invloed wordt geanticipeerd en actie wordt ondernomen om die niet te hoeven ondergaan, dan nog is de ander of het andere daaraan voorafgaand werkzaam geweest, bijvoorbeeld een gerucht over een op handen zijnde beleidsvorming, een technologische ontwikkeling, een verergerend milieuprobleem dat bij mij naar binnen is gekomen.

Deze invloed van de ander op mij en het onverwachte, onbekende en onvoorzienbare karakter ervan zijn aan de ene kant noodzakelijk, wil ik tenminste niet opgesloten blijven in mijn eigen wereldje. Aan de andere kant is het ook altijd een invasie in, een inbreuk op dat eigen bekende en vertrouwde wereldje. In de ogen van de Franse filosoof Jean-François Lyotard is er dan ook sprake van *geweld*, hoe groot dat woord ook moge klinken (Lyotard 1992). Het uitoefenen van geweld in communicatie, het invloed hebben op de ander door spreken, debatteren, delibereren en reageren, het uitoefenen en ondergaan van macht is dus onvermijdelijk. Het is ook noodzakelijk wil er van communicatie sprake kunnen zijn. Een dergelijke macht over de ander, hoe kortstondig ook, is dus altijd aan de orde. Een Habermassiaanse machtsvrije communicatie is in deze zin onmogelijk; het impliciete streven ernaar in veel participatiepleidooien gaat in tegen de mogelijkheid van communicatie. De Duits-Amerikaanse politieke denker Hannah Arendt schrijft over een dergelijke wederzijdse machtswerking dat iedere reactie een kettingreactie wordt; iedere reactie is behalve een antwoord, altijd een nieuwe actie, die haar eigen loop neemt en weer haar uitwerking heeft op anderen (Arendt 1994; hoofdstuk 5 'Handelen'). 'Omdat de handelende persoon altijd optreedt te midden van en met betrekking tot andere handelende personen, is hij nooit alleen maar iemand die 'doet', maar tegelijk ook altijd iemand die ondergaat' (188). Het uitoefenen van invloed op de ander lijkt dus ook voor Arendt onvermijdelijk.

Macht is noodzakelijk voor (politiek) handelen, maar is altijd potentieel, voorlopig, en afhankelijk van onberekenbare en tijdelijke overeenstemming tussen mensen (199).

Nog een stap verder gaat de opvatting dat machtsverhoudingen niet alleen maar noodzakelijk zijn in de zin van onvermijdelijk, maar dat zij het subject vormen, scheppen, en daarmee ook een meer positieve of op zijn minst dubbelzinnige waardering krijgen. Zo bespreekt de Franse filosoof en ‘historisch-socioloog’ Michel Foucault macht en machtsverschillen onder meer in zijn ‘Breekbare vrijheid’, en plaatst die daar in het kader van een ‘politieke ethiek van de zorg voor zichzelf’, de ondertitel van het boek (Foucault 1995). De verhouding tot anderen kan volgens hem namelijk niet los gezien worden van de verhouding tot zichzelf. Het is juist in de machtsverhoudingen tussen mij en de anderen, maar ook ten opzichte van mijzelf, dat de vorming van het subject kan plaatsvinden. Die vorming van het zelf wordt opgevat als een stilering van de eigen relatie tot anderen, een bewuste en politieke zorg voor zichzelf, een relatie die door wisselende machtsuitoefeningen telkens opnieuw op het spel staat en wordt gezet. Juist en alleen in dit machtsspel kunnen subjecten zichzelf vinden, overigens niet zonder pijnlijkheid. Een dergelijke opvatting van de vorming en het bestaan van het zelf breekt met de autonomie van het subject, die veel participatieauteurs zo hoog maar zelden scherp afgetekend in het vaandel hebben. Ook voor Foucault zijn dus machtsverhoudingen niet verfoeilijk of op zich negatief te waarderen. Vanuit zijn visie op het worden en zijn van subjecten en/in hun onderlinge relaties is macht voor Foucault een vitaal facet van het leven zelf; ‘Het is toch bekend dat de macht het kwaad niet is!’ (104).

Als laatste pennenstreek aan de contouren van een nieuw perspectief op macht een korte verwijzing naar Friedrich Nietzsche, voor velen de machtsfilosoof bij uitstek. Voor Nietzsche is (het gevoel van) macht hebben, uitoefenen over anderen, gelijk aan de loutere kracht van de daad van het willen zelf, zo stelt Arendt in haar bespreking van Nietzsches opvattingen over de wil (Arendt 2003, 139 ev). En dit gevoel is onverbreekbaar verbonden met genot, wat volgens haar vooral het genot van het scheppen is. De macht van de daad van het willen is namelijk een verschijnsel van overvloed, een overschot aan kracht, ‘als een teken van kracht die de energie te boven gaat die nodig is om aan de eisen van het leven van alledag te voldoen’ (141). Dit ‘exces’ van kracht is voor Nietzsche het kenmerk van macht, van de daad van het willen. En deze overdaad wordt door hem vereenzelvigd met een creatieve impuls, de bron van alle productiviteit. Zonder macht geen schepping.

Een voorbeeld van confrontatie en creatie in een context van participatie is wellicht te vinden in een artikel van Emilie Gomart (2003). Zij beschrijft hierin haar etnografisch onderzoek van het interactieve beleidsproces rond de Stelling van Amsterdam. In dit proces werden de participanten blootgesteld aan onverwachte en onbekende verbeeldingen van het probleem door ontwerpers, werd het ‘geweld’ (mijn term JM) van externe heterodoxe creatieve experts binnengehaald, die toen zij ‘ bezig waren met het tekenen van hun ontwerp, impliciet vorm gaven aan politieke representatie’, zo stelt Gomart (26). Door van buiten komende machtsuitoefenende ontwerpen en ‘participatie aan indringende performances en symbolisch beladen gebeurtenissen’, komt er een ‘emotionele stuwkracht vrij, die zich vervolgens kan vertalen in gemakkelijk overdraagbare en enthousiasmerende verhalen met *sensitizing plots*’, zo stelt Van Stokkom hierover (2003, 163). Op deze wijze kon een proces van collectieve betekenisvorming tot stand komen, werden eerdere fixaties opgebroken en werden andere omkaderingen en daarmee andere oplossingsrichtingen mogelijk.

Communiceren, handelen, kortom samen zijn en doen, impliceert altijd het bestaan van verschillen in macht. Machtverhoudingen verschijnen zo als een onlosmakelijk en noodzakelijk, wellicht genotsvol onderdeel van het leven, om de vorming van het subject mogelijk te maken en verder vorm te geven (Foucault), om politiek te kunnen handelen (Arendt), om scheppend in deze wereld aanwezig te kunnen zijn, te leven (Nietzsche). Maar daarmee is nog niet gezegd dat alle machtsverschillen even goed zijn. Dient ook machtsuitoefening vormgegeven te worden, wellicht meer dan die te ondergaan? Is het wellicht mogelijk en wenselijk dat verschillen in macht steeds wisselen, dat er een balans ontstaat, dat eerder weggedrukte mensen de balans herstellen? Hoe kan voorkomen worden dat machtsverhoudingen verworden tot overheersing, tot onontkoombare voorspelbaarheid (zie voor voorspelbaarheid als doel van macht Haugaard 2003)?

Foucaults spreken van een *stilering* van de machtsrelaties tot jezelf en anderen, van een *politieke ethiek* van de zorg voor zichzelf, duidt erop dat de machtsuitoefening inderdaad vorm kan en dient gegeven te worden. Deze termen geven ook aan dat vormgeven niet normatief neutraal is, noch ten aanzien van de vormgeving van je eigen leven, noch wat betreft de vormgeving van de relaties met anderen en daarmee de maatschappij. Foucault stelt dan ook dat machtsverhoudingen zich alleen kunnen voordoen als subjecten minstens enigermate vrij zijn, de mogelijk hebben van verzet bieden. Is deze mogelijkheid uitgesloten, dan is geen sprake meer van machtsverhoudingen, maar is macht geperverteerd tot overheersing. In reactie op Habermas zegt hij: 'Het gaat er derhalve niet om te proberen deze machtsverhoudingen in de utopie van een absoluut doorzichtige communicatie op te lossen, maar om zichzelf de rechtsregels, de bestuurs technieken en ook de moraal, het *ethos*, de zelfpraktijk te verschaffen waarmee die machtsspelen met een minimum aan overheersing gespeeld kunnen worden.' (1995,104). Om die overheersing tegen te gaan moet voortdurend worden ingebroken op de fixaties die de overheersing dreigen te produceren, zo stellen Ten Kate en Manschot in de inleiding van 'Breekbare Vrijheid'. Zij pleiten dan ook (mijns inziens à la Georges Bataille) voor een 'creatief excès dat de politieke ruimte, de ruimte naast, voorbij de wet, steeds weer heropent.' (35). In een dergelijke heropende ruimte kan diversiteit bestaan van bijvoorbeeld taalspelen, kunnen contexten tot stand komen waarin ook de niet-dominante participanten gehoord worden, effect hebben, macht uitoefenen. Maar ook dan blijft staan dat dergelijke diversiteit bevorderende kaders in participatieve praktijken toch veelal door anderen en op een bepaalde wijze vorm krijgen en niet anders. Participanten kunnen daardoor steeds slechts machtig zijn binnen dat kader, maar het kader drukt hen daarmee ook -soms pijnlijk-, (ver-)vormt hen tot passend in het kader. De eerder geuite kritiek geldt daarom ook hier: het prachtig klinkende 'iedere burger kiest idealiter die fora en debatten uit die voor hem van groot belang zijn' (Stommom 2003, 160) is altijd een beperkt kiezen, een gevormde keuze waarin bepaalde discoursen mogelijk zijn en andere niet.

Op basis van deze beperkte exercitie dient de speculatieve notie zich aan dat een dreigende pervertering van de ene machtsuitoefening bestreden kan worden met het creatieve excès van een andere machtsuitoefening en vice versa. Immers, het door Ten Kate en Manschot bepleite creatieve excès dat gefixeerde machtsverhoudingen open moet breken, lijkt overeen te komen met wat bij Nietzsche de macht *zelf* is, namelijk het excès, de overdaad voorbij de energie die nodig is voor alledag. Voor het ethisch-politiek vormgeven van machtsverhoudingen en het uitoefenen van macht lijkt derhalve een machtsspel waarin machtsuitoefeningen op elkaar botsen noodzakelijk. Dit machtsspel confronteert met het andere, vormt en vervormt tegelijk, impliceert diversiteit en daarmee conflict, schept ruimte waarin wellicht nieuwe oplossingen mogelijk worden.

Politieke redundantie; participatieve praktijken als locaties van politiek handelen in een agonistische democratie

Binnen een context van kennisproductie en -gebruik in beleid kan het exces in zo'n machtsspel gepercipieerd worden als een overmaat van elkaar beïnvloedende subsystemen, reguliere wetenschappelijke kennisproductie, grote participatieprocessen als COOL, kleine lokale initiatieven, milieubewegingen etc. Tezamen vormen ze de *checks and balances* tegen elkaars overheersing, maar zonder dat zo'n geheel uitgedacht en vaste vorm gegeven is, en zonder dat een van die subsystemen bij voorbaat de overhand heeft. En al deze subsystemen zijn -ook- politiek omdat ze effect hebben op wat nagestreefd wordt door en voor wie en de discussie en handelingen die er plaats vinden gevoed worden door veelal impliciete opvattingen over het goede individuele en maatschappelijke leven. Een dergelijke 'politieke redundantie' voorkomt dat het centrum van de macht toch weer gemonopoliseerd wordt (een belangrijk thema bij onder andere Claude Lefort; zie McKinley 1998). Zo zou ook Van Stokkoms 'oplossing' van het naast elkaar doen bestaan van verschillende fasen als voorbeeld kunnen dienen van een 'exces'.

Dit beeld van vele actoren die op diverse locaties politieke strijd voeren, wordt als 'agonistic model of democratic politics' door een aantal auteurs verdedigd in de bundel 'Democracy and Difference' (Benhabib 1996), als alternatief voor en aanvulling op Habermas' deliberatieve 'model of politics' (6,7). In deze opvatting gaat het om het *wel* serieus nemen van diversiteit, conflict en verschil: 'To take difference ... seriously in democratic theory is to affirm the inescapability of conflict and the ineradicability of resistance to the political and moral projects of ordering subjects, institutions and values ... It is to give up on the dream of a place called home, a place free of power, conflict, and struggle (Honig 1996; 258). In de bundel bepleit Jane Mansbridge dan ook het bevorderen van deliberatieve enclaves van weerstand, waar degenen die steeds weer verliezen hun ideeën en strategieën opnieuw kunnen bewerken en bepalen om al dan niet en hoe de strijd verder te voeren (1996). In een dergelijke democratie-opvatting is het echter onmogelijk te komen tot een resultaat waarvan de legitimiteit niet aanvechtbaar is, zeker wanneer er sprake is voortdurende dissensus over een probleem; 'actual democracy can only produce good enough legitimacy' (Benhabib 1996, 9). Zij stelt dat 'democracies must have their coercive moments, as well as their deliberative moments', terwijl er voor deze dwang tegelijk nooit voldoende rechtvaardiging is. Deze ambiguïteit noopt haar dan ook tot de slogan: 'find ways of fighting it while using it!' (46). Wie geen beslissing wil nemen, niets wil doen om niet onrechtvaardig te zijn, om geen dwang uit te oefenen op hen die anders denken, doet natuurlijk toch iets, namelijk het in stand houden van een eveneens onrechtvaardige status quo. En met deze spanning moeten we het volgens Mansbridge zien uit te houden. En meer nog: 'we must preserve the irritants'; ... 'when we compromise with justice, we must design our lives and our institutions so that the justice that is compromised remains nagging, in the margin somewhere, in a bracket that does not go away, to pique our souls and goad us into future action'

Slot

In de hedendaagse maatschappij die niet meer gecentreerd is in de staat, voorkomt een veelheid van subsystemen en enclaves, een politieke redundantie, dat het centrum van de macht toch weer gemonopoliseerd wordt. Macht is zo immers diffuus verspreid, verandert steeds van plaats en sterkte, en is in steeds verschillende richtingen werkzaam en onvoorspelbaar. Participatieve praktijken kunnen een van de gestalten zijn waarin een dergelijke overmaat vorm krijgt, om kennis en daarmee opties voor oplossingen in de publieke arena brengen, en bovengronds en onderhuids effect hebben op de vorming en uitvoering van beleid en het veranderen van de maatschappij. En natuurlijk moeten dit

plekken zijn waar naast verbale deliberatie ook verhalen, emoties en lichamelijke aan de orde kunnen komen, niet buiten de orde worden geplaatst. Participatie is daarmee niet meer een oplossing voor die ‘verfoeilijke’ machtsverschillen, een route naar een wereld waarin conflicten en diversiteit opgelost worden in deliberatie. In plaats van een retoriek die weliswaar claimt dat door participatie diversiteit recht wordt gedaan maar verschil en conflict uiteindelijk wegdisciplineert, komt er zo een pleidooi voor participatie tot stand waarin participatie een van de vele gepolitiseerde situeringen wordt waar een zowel pijnlijk als creatief machtsspel gespeeld kan worden. Participatieve praktijken kunnen plekken worden van weerstand opdoen, van waaruit gestreden kan worden, plaatsen waar kennis kan geproduceerd worden die hoe dan ook machtig is, politiek van betekenis is.

De irritatie waar ik mee begon werd veroorzaakt door die retoriek van rechtdoen, legitimatie en kwaliteit. Het perspectief dat nu oprijst zal voor velen ook irriterend zijn, omdat het geen vaste oplossingen biedt, hooguit ‘good enough’ legitimatie in het vooruitzicht stelt, strijd noodzakelijk en wenselijk acht. Maar van de voorstelling die daar onder ligt -een redelijke wereld waarin machtsvrij gecommuniceerd wordt- moet maar eens afscheid genomen worden, al vereist dat nog heel wat existentiële doorwerking en rouw over de verloren illusie. Tegelijkertijd dient de irritatie te blijven, wanneer rechtvaardigheid gecompromitteerd wordt, het verlangen naar een betere samenleving gebutst wordt, diversiteit in de knel komt, subjecten onvermijdelijk gedisciplineerd worden. Het gaat er echter om het met deze spanningen zo goed mogelijk uit te houden, ze te erkennen in plaats van ze op te lossen, gevoeligheid ervoor te bevorderen, ze trachten vruchtbaar te maken, al dan niet te participeren in scheppende strijd zonder te doen alsof dat machtsvrij kan. Gerouwd moet er vast nog worden, maar, la participation est mort, vive la participation!

Literatuurverwijzingen

- Ankersmit FR. *Aesthetic politics: political philosophy beyond fact and value*. Stanford: Stanford University Press. 1996.
- Arendt H. *Vita activa. De mens: bestaan en bestemming*. Amsterdam: Boom. 1994.
- Arendt H. *Verantwoordelijkheid en oordeel*. Rotterdam: Lemniscaat. 2003.
- Beck U. *Risk society: towards a new modernity*. London: Sage. 1992.
- Beck U. *Risk society revisited: theory, politics and research programmes*. In: Adam B, Beck U, Loon J van. *The risk society and beyond: critical issues for social theory*. London : Sage. 2000.
- Benhabib S (ed.). *Democracy and Difference. Contesting the Boundaries of the Political*. New Jersey: Princeton University Press. 1996.
- Cooke B, Kothari U (eds). *Participation: The New Tyranny?* London: Zed Books. 2001.
- Foucault M. *Breekbare vrijheid. De politieke ethiek van de zorg voor zichzelf*. Amsterdam: Krisis/Parrèsia. 1995.
- Funtowicz SO, Ravetz JR. *Science for the post-normal age*. *Futures* 25:739-55. 1993.
- Gomart E. *Ontwerpen als een politieke activiteit*. *Stedenbouw and Ruimtelijke Ordening* 5:22-33. 2003.
- Habermas J. *Three normative models of democracy*. In: Benhabib S (ed.). *Democracy and Difference. Contesting the Boundaries of the Political*. New Jersey: Princeton University Press. 1996.
- Halfman W. *Boundaries of regulatory science*. Proefschrift Universiteit van Amsterdam. Amsterdam. 2003.

- Haugaard M. Reflections on Seven Ways of Creating Power. *European Journal of Social Theory* 6(1):87-113. 2003.
- Hickey S, Mohan G (eds). *Participation: from tyranny to transformation? Exploring new approaches to participation in development*. London: Zed Books. 2004.
- Honig B. Difference, Dilemmas, and the Politics of Home. In: Benhabib S (ed.). *Democracy and Difference. Contesting the Boundaries of the Political*. New Jersey: Princeton University Press. 1996.
- Kerkhof M van de. *Debating Climate Change. A Study of Stakeholder participation in an Integrated Assessment of Long-Term Climate Policy in the Netherlands*. Utrecht: Lemma. 2004.
- Liotard J-F. *Het onmenselijke: causerieën over de tijd*. Kampen: Kok Agora, 1992.
- Mansbridge J. Using power / Fighting power: the polity. In: Benhabib S (ed.). *Democracy and Difference. Contesting the Boundaries of the Political*. New Jersey: Princeton University Press. 1996.
- McKinlay PF. Postmodernism and Democracy. *The Journal of Politics* 60(2):481-502. 1998.
- Nowotny H, Scott P, Gibbons M. *Re-thinking science. Knowledge and the public in an age of uncertainty*. Cambridge: Polity Press. 2001.
- O'Neill O. *Autonomy and Trust in Bioethics*. Cambridge: Cambridge University Press. 2002.
- Stokkom B van. Deliberatie zonder democratie? Ongelijkheid en gezag in interactieve beleidsvorming. *b en m - tijdschrift voor beleid, politiek en maatschappij* 30(3):153-65. 2003.
- Vries G de. Doen we het zo goed? De plaats van het publieke debat over medische ethiek in een democratie. *Krisis Tijdschrift voor Empirische Filosofie* 3(3):39-59. 2002.
- Wilde R de. Voorbij de goede bedoelingen. Problemen van vertrouwen, rekenschap en controle binnen de 'civiele samenleving'. *Krisis Tijdschrift voor Empirische Filosofie* 4(1):8-18. 2003.
- Young IM. *Inclusion and Democracy*. Oxford: Oxford University Press. 2000.